

دانشگاه اصفهان
دانشکده علوم اداری و اقتصادی
گروه علوم سیاسی
پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد علوم سیاسی

تحلیل مقایسه‌ای ملی شدن صنعت نفت با برنامه انرژی هسته‌ای ایران

استاد راهنما:

دکتر حسین مسعودنیا

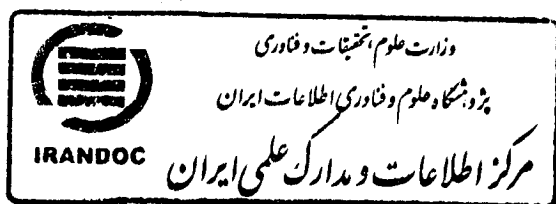
استاد مشاور:

دکتر علی امیدی

پژوهشگر:

صفی‌اله شاه‌قلعه

تیر ماه ۱۳۸۹

۱۵۸۷۷۰

۱۳۸۹/۳/۱۶
۲۰۲۰۴۵۷

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری‌های ناشی از تحقیق موضوع این پایان‌نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده علوم اداری و اقتصاد

گروه علوم سیاسی

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی علوم سیاسی آقای صفی الله شاه قلعه

"بررسی مقایسه ملی شدن صنعت نفت با برنامه هسته ای ایران"

در تاریخ ۱۳۸۹/۴/۷ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی .... به تصویب نهایی رسید.

۱۳۹۰/۴/۱۶

امضا با مرتبه ی علمی استادیار

دکتر حسین مسعودنیا

۱- استاد راهنمای پایان نامه

امضا با مرتبه ی علمی استادیار

دکتر علی امیدی

۲- استاد مشاور پایان نامه

امضا با مرتبه ی علمی دانشیار

دکتر علیرضا آقاچسینی

۳- استاد داور داخل گروه

امضا با مرتبه ی علمی استادیار

دکتر سیدمحسن دوازده امامی

۴- استاد داور خارج از گروه

مدیر گروه علوم سیاسی
دکتر حسین مسعودنیا

تقدیم :-

پدرو مادر مہربانم :- پاس حافظہ سرشار و گرہای امید بخش وجودشان کہ در این سردترین روز کاران بہترین پشتیانم بودند

تقدیم :-

بہ سرم عزیزم، چشمہ جوشان عشق و محبت کہ مرش آرام بخش نقطہ یایم و حضورش جلای زندگی ام است

تقدیم :-

آہنایی کہ حقیقت بردل و جانشان تجلی کردہ است اگر چہ از این اوراق بی بہا مستفید

باساس

پاس بی کران پروردگار یکتا را که هستی مان بخشید و به طریق علم و دانش را بنمونان شد و به بنشین رحوان علم و دانش مستخرمان نمود و خوشبینی از علم و معرفت را روزیمان

ساخت.

در این جالازم است از تمامی کسانی که در جمع آوری مطالب و نگارش این پژوهش مرایاری کردند، پاسگذاری کنم.

از تمامی زحماتی که اساتید گروه علوم سیاسی از جمله آقایان دکتر حسین مسوونیا و دکتر علی امیدی در دست اساتید را به مشاوره و تقدیر و تشکر به عمل آوردم

و همچنین از تمامی دوستانی که در طول دو سال تحصیل و بخصوص در طول تهیه و تدوین پایان نامه بنده را در جهت بهتر انجام گرفتن مرایاری رسانند، نهایت تقدیر و تشکر را دارم

آقایان صابر طایبی، داریوش قاسمی، حمید قلی زاده و طالب ابراهیمی

چکیده:

نظام بین‌الملل به عنوان یک کل واحد که هویت و موجودیتی مستقل و متمایز از واحدهای تشکیل‌دهنده خود دارد، قیدوبندهای رفتاری خاصی را ایجاد می‌کند. در اثر چگونگی توزیع قدرت در سطح بین‌المللی، سلسله‌مراتبی در نظام بین‌الملل شکل می‌گیرد که جایگاه هر یک از کشورها را مشخص و معین می‌کند. ماهیت محافظه‌کار نظام بین‌الملل، تغییر و تحول در ساختار و سلسله‌مراتب قدرت را مشکل و سخت می‌سازد. به ویژه قدرت‌های بزرگ و قطب‌های قدرت در سطح نظام که ساختار نظام بین‌الملل بر پایه آنها شکل می‌گیرد، به منظور حفظ وضع و نظم موجود و ثبات در نظام، اجازه ظهور قدرت‌های بزرگ دیگر که تغییرات ساختاری را در پی خواهد داشت، نمی‌دهند.

ماهیت نظام سیاسی کشورها، ایدئولوژی مشروعیت‌بخش و جهت‌گیری سیاست خارجی آنها نقش تعیین‌کننده‌ای در میزان محدودیت‌های نظام بین‌الملل برای آنان دارد. کشورهایی که با نظام بین‌الملل وحدت ایدئولوژیک ندارند و سیاست خارجی، انقلابی یا تجدیدنظرطلب و مستقل نیز تعقیب کنند، با محدودیت‌های ساختاری بیشتری مواجه می‌شوند. بنابراین کشورهای انقلابی، همواره با مقابله و مخالفت ساختار نظام بین‌الملل طرفدار وضع موجود روبه‌رو هستند. نهضت ملی شدن نفت و برنامه انرژی هسته‌ای نیز رویکردی تجدیدنظر طلب در سطح منطقه و جهانی تعقب که با محدودیت‌های ساختاری مواجه شدند.

تحریم بین‌المللی، فشارهای سیاسی، انزوا و ایجاد محدودیت‌ها از طریق سازمان‌های بین‌المللی از جمله فشارهای ساختاری بوده که از طرف کشورهای حافظ وضع موجود در نظام بین‌الملل بر ملی شدن نفت و انرژی هسته‌ای ایران وارد شده است. لذا در این پژوهش ما به دنبال تحلیل و تبیین تأثیر ساختار نظام بین‌الملل و رویکرد سه کشور آمریکا، اتحاد جماهیر شوروی (روسیه) و انگلیس بر این دو رویداد می‌باشیم.

کلید واژه‌ها: نظام بین‌الملل، ساختار نظام بین‌الملل، قدرت، دو قطبی، تک - چند قطبی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۹	فصل اول: کلیات پژوهش
۹	۱-۱- شرح و بیان مساله
۱۱	۲-۱- تعریف مفاهیم
۱۱	۱-۲-۱- نظام بین الملل
۱۱	۲-۲-۱- ساختار نظام بین الملل
۱۲	۳-۲-۱- دوقطبی
۱۳	۴-۲-۱- تک - چند قطبی
۱۴	۵-۲-۱- قدرت
۱۵	۳-۱- پیشینه و تاریخچه موضوع
۱۷	۴-۱- اهداف تحقیق
۱۷	۵-۱- اهمیت و ارزش تحقیق
۱۷	۶-۱- کاربرد تحقیق
۱۸	۷-۱- فرضیه های تحقیق
۱۸	۸-۱- روش تحقیق
۱۸	۹-۱- ابزار تجزیه و تحلیل
۱۹	۱۰-۱- سازماندهی تحقیق
۲۰	فصل دوم: اصول و مفاهیم پایه و چارچوب نظری و مفهومی پژوهش
۲۰	۱-۲- مقدمه
۲۱	۲-۲- ساختار نظام بین الملل
۳۰	۳-۲- نظام دوقطبی
۳۲	۱-۳-۲- جنگ سرد
۳۷	۴-۲- تک چند قطبی
۴۲	۱-۴-۲- نظم نوین جهانی
۴۳	۲-۴-۲- کنت والتز
۴۳	۳-۴-۲- سید حسین سیف زاده
۴۴	۴-۴-۲- جوزف نای
۴۵	۵-۴-۲- زیگنیو برژنسکی

۴۶	۲-۴-۶- جی جان ایکبری
۴۷	۲-۴-۷- دیوید هلد و ماتیاس کونینگ آرچیوگی
۴۷	۲-۴-۸- ویلیام سی. ولفورث
۴۸	۲-۴-۹- وین مردیت
۵۰	۲-۴-۱۰- ساموئل هانتینگتون
۵۷	۲-۵- نتیجه
۵۹	فصل سوم: بررسی تأثیر ساختار نظام بین‌الملل بر ملی شدن صنعت نفت ایران
۵۹	۳-۱- مقدمه
۶۰	۳-۲- پیشینه ملی شدن صنعت نفت
۶۰	۳-۲-۱- امتیاز رویتر
۶۱	۳-۲-۲- امتیاز نامه داری
۶۳	۳-۲-۳- قرارداد ۱۹۳۳
۶۸	۳-۲-۴- قرارداد گس-گلشائیان
۶۹	۳-۳- ملی شدن نفت
۷۲	۳-۴- اصول ملی شدن نفت
۷۳	۳-۵- تأثیر ساختار نظام بین‌الملل بر ملی شدن نفت
۷۶	۳-۵-۱- سیاست موازنه منفی
۸۱	۳-۵-۲- فشارهای سیاسی خارجی نسبت به دولت مصدق
۸۴	۳-۵-۳- استفاده از حربه کمونیسم بر علیه مصدق (بخصوص کشورهای غربی)
۸۷	۳-۶- رویکرد بازیگران مهم نظام بین‌الملل نسبت به ملی شدن نفت
۸۸	۳-۶-۱- انگلیس
۹۵	۳-۶-۲- آمریکا
۹۷	۳-۶-۲-۱- مرحله اول
۹۸	۳-۶-۲-۲- مرحله دوم
۹۹	۳-۶-۲-۳- مرحله سوم
۱۰۱	۳-۶-۳- اتحاد جماهیر شوروی
۱۰۳	۳-۷- نتیجه
۱۰۷	فصل چهارم: تأثیر ساختار نظام بین‌الملل بر برنامه هسته‌ای ایران

۱۰۷	۴-۱-۱- مقدمه
۱۰۸	۴-۲- پیشینه فعالیت هسته‌های ایران
۱۰۹	۴-۲-۱- دوره اول
۱۱۵	۴-۲-۲- دوره دوم
۱۱۷	۴-۲-۳- دوره سوم
۱۲۲	۴-۲-۴- قطعه‌نامه ۱۶۹۶
۱۲۳	۴-۲-۵- قطعه‌نامه ۱۷۳۷
۱۲۳	۴-۲-۶- قطعه‌نامه ۱۷۴۷
۱۲۴	۴-۲-۷- قطعه‌نامه ۱۸۰۳
۱۲۵	۴-۲-۸- قطعه‌نامه ۱۸۳۵
۱۲۸	۴-۳- تأثیر ساختار نظام بین الملل بر برنامه هسته‌های ایران
۱۳۳	۴-۳-۱- بی اعتبار سازی همکاری های ایران و آژانس بین المللی انرژی اتمی
۱۳۳	۴-۳-۲- تغییر در جهت گیری کشورهای اتحادیه اروپا
۱۳۶	۴-۳-۳- ایجاد تغییر در مواضع چین و روسیه
۱۳۸	۴-۳-۴- فشار به ایران از طریق شورای امنیت
۱۴۱	۴-۴- دلایل فشار ساختاری نسبت به برنامه هسته‌های ایران
۱۴۳	۴-۵- مدل های و راهبردهای جهانی نسبت به برنامه هسته‌های ایران
۱۴۴	۴-۶- رویکرد بازیگران مهم نظام بین الملل نسبت به برنامه هسته‌های ایران
۱۴۵	۴-۶-۱- آمریکا
۱۵۰	۴-۶-۲- روسیه
۱۵۴	۴-۶-۳- انگلیس
۱۵۵	۴-۷- نتیجه
۱۵۷	نتیجه گیری
۱۵۹	۵-۱- ملی شدن نفت
۱۶۱	۵-۲- برنامه هسته‌های ایران
۱۶۲	۵-۳- پیشنهادها و راهکارها
۱۶۴	منابع و مأخذ

جدول‌ها

۴۱	جدول ۱-۲- دیدگاه‌های مختلف درباره توزیع قدرت در نظام بین الملل بعد از فروپاشی اتحاد شوروی
----	---

- جدول ۱-۳-۱- کشورهای که منابع مهم خود را ملی کرده بودند ۷۴
- جدول ۲-۳-۲- اصول موازنه منفی مصدق ۷۷
- جدول ۳-۳-۳- اهم مداخله انگلستان در امور داخلی کشور در دوران نخست وزیر مصدق ۹۵
- جدول ۱-۴-۱- روند فعالیت هسته‌های ایران ۱۰۸
- جدول ۲-۴-۲- رویکرد قدرتهای بزرگ نسبت به فعالیتهای هسته‌های ایران ۱۰۹
- جدول ۳-۴-۳- توافق هسته‌های ایران و امریکا ۱۱۲
- جدول ۴-۴-۴- مجموعه متغیرهای اساسی در ارتباط با برنامه هسته‌های ایران ۱۲۷
- جدول ۱-۵-۱- رویکرد ملی شدن نفت و برنامه هسته‌ای در سطح نظام بین‌الملل ۱۵۸
- جدول ۲-۲-۲- مقایسه رویکرد امریکا، روسیه و انگلیس نسبت به ملی شدن نفت و برنامه هسته‌های ایران ... ۱۵۹

نمودارها

- نمودار ۱-۱-۱- ساختار نظام بین‌الملل در دوره ملی شدن و برنامه هسته‌های ایران ۱۹
- نمودار ۱-۳-۱- قدرتهای مهم نظام بین‌الملل در دوره ملی شدن نفت ۸۸
- نمودار ۲-۳-۲- رویکرد انگلستان نسبت به ملی شدن نفت ۸۹
- نمودار ۳-۳-۳- رویکرد امریکا نسبت به ملی شدن نفت ۹۶
- نمودار ۴-۳-۴- رویکرد کلی روسیه نسبت به ملی شدن نفت ۱۰۲
- نمودار ۱-۴-۱- قدرتهای مهم نظام بین‌الملل در برنامه هسته‌ای ایران ۱۴۴
- نمودار ۲-۴-۲- رویکرد امریکا نسبت به انرژی هسته‌های ایران ۱۴۵
- نمودار ۳-۴-۳- رویکرد روسیه نسبت به برنامه هسته‌های ایران ۱۵۳
- نمودار ۴-۴-۴- رویکرد انگلیس نسبت به برنامه هسته‌های ایران ۱۵۴

فصل اول

کلیات

۱-۱- شرح و بیان مساله پژوهشی:

نقش انرژی (به طور مشخص نفت و انرژی هسته‌ای) یکی از مولفه‌های تاثیرگذار در تولید ثروت و قدرت در جهان کنونی محسوب می‌شود. تلاش گسترده‌ای از سوی کشورهای غربی و صنعتی برای به دست آوردن انرژی ارزان و فراوان صورت گرفته است که این خود بیانگر این واقعیت است که انرژی مهمترین پشتوانه اقتصاد جهانی می باشد و قدرت‌های بزرگ ناچارند کنترل مؤثرتری بر تولید و صدور انرژی داشته باشند.

در بازار جهانی انرژی، ایران از دو نظر در کانون توجه و مرکز تعاملات بین‌المللی قرار داد: اول موقعیت ژئوپلیتیک کشور و دوم نقش حیاتی ایران در امنیت جهانی انرژی. در واقع می‌توان در این چهارچوب ادعا کرد که انرژی یکی از حلقه های پیوند ایران با جهان خارج است (واعظی، ۱۳۸۶: ۱۴). بدین ترتیب ایران به دلیل موقعیت فوق العاده استراتژیک، با داشتن منابع مختلف، به ویژه نفت و قرار گرفتن در جایی که سه قاره

بزرگ جهان را به هم متصل کرده است، مورد توجه قدرت‌های بزرگ قرار گرفته است (گلجان وعباسی نوذری، ۱۳۸۴: ۲۴).

ملی شدن صنعت نفت و روند دستیابی ایران به انرژی هسته‌ای از رویدادهای مهم تاریخ ایران چه گذشته و حال می‌باشد گرچه بین این دو رویداد بیش از نیم قرن فاصله می‌باشد. ولی وجه مشترک و نقطه مشترک بین این دو همان ملی شدن و روح ملی می‌باشد که در هر دو ساری و جاری است علاوه بر این هر دو رویداد با عکس‌العمل ساختار نظام بین‌الملل مواجه شد.

ملی شدن نفت توسط مصدق، باعث محرومیت بریتانیا از نفت ایران شده و با توجه به وابستگی لندن به نفت ایران، این دولت رهیافت‌های مختلفی برای وارد آوردن فشار به دولت مصدق از نظر داخلی و خارجی اتخاذ کرد. این رویکرد به صورت جایگزین کردن فردی به جای مصدق، شکایت به شورای امنیت و تحریم و مانورهای نظامی اعمال شد. که در نهایت با همکاری آمریکا و با طرح کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ باعث شکست دولت مصدق و ناکامی نهضت ملی نفت شد و سرانجام با انعقاد کنسرسیومی نفتی خواست ملی ایرانیان نادیده گرفته شد.

روند فعالیت‌های هسته‌ای ایران و فشارها، تحریم‌ها و تهدیدهای که از سوی کشورهای غربی صورت می‌گیرد، یادآور همان فشارهای است که دولت مصدق با آن مواجه بود. فشارهایی که از سوی کشورهای غربی برای توقف فعالیت‌های هسته‌ای صورت می‌گیرد، تحریم و صدور قطعنامه‌ها حاکی از فشار ساختاری می‌باشد. ، در ذهن این سؤال را به وجود می‌آورد. وجوه تشابه و افتراق این رویداد با ملی شدن صنعت نفت چیست؟ و سرنوشت این موضوع با توجه به تجربه تلخ ایرانیان از موضوع ملی شدن صنعت نفت به کجا خواهد انجامید؟ در این پژوهش بررسی مقایسه‌ای دو رویداد ملی شدن صنعت نفت و انرژی هسته‌ای ایران پرداخته می‌شود و چهارچوب مورد، استفاده از ساختار غالب نظام بین‌الملل می‌باشد.

۱-۲- تعریف مفاهیم:

۱-۲-۱- **نظام بین الملل**^۱: محیطی است که در آن واحدهای سیاست بین الملل عمل می کنند به طوری که رفتارها، جهت گیریها، نیتها و خواسته های واحدهای مزبور از نظام بین الملل تاثیر می پذیرد (قوام، ۱۳۸۲: ۲۹).
نظام بین الملل به عنوان یک کل واحد که هویت و موجودیتی مستقل و متمایز از واحدهای تشکیل دهنده خود دارد، قید و بندهای رفتاری خاصی را ایجاد می کند. در اثر چگونگی توزیع قدرت در سطح بین المللی، سلسله مراتبی در نظام بین الملل شکل می گیرد که جایگاه هریک از کشورها را مشخص و معین می کند.
به عقیده نوواقعگرایان نظام بین الملل از یک ساختار و بازیگران تعامل کننده تشکیل شده است. ساختار، مولفه سراسر نظام است که امکان تفکر و نگرش را نسبت به نظام بین الملل به عنوان یک مجموعه فراهم می کند. با استفاده از تفکر ساختارگرایی، به فقدان حکومت مرکزی دست می یابیم که سبب هرج و مرج و آنارشیک بودن نظام بین الملل شده است (Waltz, 1979: 55-95).

ماهیت محافظه کار نظام بین الملل، تغییر و تحول در ساختار و سلسله مراتب قدرت را مشکل و سخت می سازد. به ویژه قدرت های بزرگ و قطب های قدرت در سطح نظام که ساختار نظام بین الملل برپایه آنها شکل می گیرد، به منظور حفظ وضع و نظم موجود و ثبات در نظام، اجازه ظهور قدرت های بزرگ دیگر که تغییرات ساختاری را در پی خواهد داشت، نمی دهند. در نتیجه، ظهور قدرت های بزرگ در سطح بین المللی همواره با جنگ و رویارویی خشونت آمیز توأم بوده است. در سطح منطقه ای نیز شکل گیری هژمون و قدرت بلامنازعی که با استیلا و تفوق خود ساختار و کارکرد نظام بین الملل را برهم زند یا مختل سازد، با مقاومت و مقابله نظام بین الملل محافظه کار مواجه می شود.

۱-۲-۲- **ساختار نظام بین الملل**^۲: به عقیده نوواقعگرایان نظام بین الملل از یک ساختار و بازیگران تعامل کننده تشکیل شده است. ساختار، مولفه سراسر نظام است که امکان تفکر و نگرش را نسبت به نظام بین الملل به

^۱. International System

^۲. The Structure of International System

عنوان یک مجموعه فراهم می‌کند. با استفاده از تفکر ساختارگرایی، به فقدان حکومت مرکزی دست می‌یابیم که سبب هرج و مرج و آنارشیک بودن نظام بین‌الملل شده است (Waltz, 1979, 55-95).

اگر چه در غیاب قدرت فائده، واحدهای عمده بین‌المللی وظیفه نظم بخشی را بر عهده می‌گیرند، اما در چنین اوضاعی همه کشورها از لحاظ کارکردی باید به طور یکسانی خواهان هدف مشترک بقاء و تأمین امنیت باشند، بنابراین از لحاظ کارکردی تفاوتی بین کشورها وجود ندارد، جز عامل توانمندی که جایگاه واحد را در عرصه بین‌الملل تعیین می‌کند. ویژگی دیگر ساختار نظام بین‌الملل از نظر والتز به میزان تمرکز و یا پراکندگی توانمندی‌های داخلی نظام مربوط می‌شود. ساختار نظام بصورت تابعی از تعداد کشورهای موجود در نظام بین‌الملل و نوع میزان توانمندی و تأثیر کشورها تعریف می‌شود. وقتی از ساختار نظام بین‌الملل سخن می‌گوییم، منظور نحوه توزیع قدرت و نفوذ در سطح جهان است؛ همان مفهومی که آن را به نام نظام‌های دو قطبی، چندقطبی، یک قطبی و تک - چندقطبی می‌شناسیم.

۱-۲-۳- دو قطبی^۱: نظام توازن قدرت انعطاف ناپذیری که پس از جنگ جهانی دوم به وجود آمد نمودار و شاخص یک قدرت دو قطبی است. دوا بر قدرت، ایالات متحده و اتحاد شوروی، دو اردوگاهی را که از نظر سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و نظامی رقیب یکدیگر محسوب می‌شدند را زیر سلطه خود درآوردند. این دو اردوگاه عبارت بودند از جهان آزاد و بلوک کمونیستی (پلینو و آکتون، ۱۳۷۵: ۷). ظهور جهان دو قطبی و رقابت ابرقدرت‌ها منجر به جنگ سرد شد. موضوعی که برای تقریباً نیم قرن رفتار و نگرانی‌های سیاست خارجی جهانی را به لحاظ اقتصادی و سیاسی شکل داد.

در واقع جهان بعد از جنگ جهانی دوم، عرصه قدرت‌نمایی دو قطب سوسیالیستی و سرمایه داری بود. خاورمیانه نیز از تنازع آمریکا و شوروی به دور نبود. علی‌الخصوص اینکه این منطقه به جهت دارا بودن منابع غنی نفت و گاز، همواره مورد توجه قدرت‌های سلطه‌طلب در ادوار مختلف تاریخی بوده است. رویارویی این دو ابرقدرت، فضای جهان را دو قطبی کرد و توازن قوا و وحشت، تنها میان این دو ابرقدرت در مقطع سال‌های

^۱. Bi-polar

پس از جنگ جهانی دوم تا فروپاشی شوروی بر جهان حاکم بود. کشورهای جهان نیز می‌بایستی زیر چتر یکی از این دو اردوگاه درآیند. از اینرو غالب کشورها یا زیر چتر بلوک سرمایه‌داری به رهبری ایالات متحده قرار گرفتند و منافعی را در همراهی و همگامی این کشورها می‌جستند و یا در حیطه نفوذ شوروی بودند تا در عرصه رقابت، از قافله پیوستن به یکی از دو قدرت برتر عقب نمانند.

سیستم فوق که آن به نام دوقطبی یاد می‌شود، به اختصار دارای ویژگی‌های چون، تقسیم جهان به دو بلوک و دو منطقه تحت نفوذ، تأسیس اتحادیه‌های نظامی و اقتصادی متقابل (مانند ناتو در مقابل ورشو)، وضعیت نه جنگ و نه صلح، جایگزین شدن بی‌اعتمادی به جای تفاهم در تعیین خط‌مشی‌های نظامی و سیاسی و حتی اقتصادی و فرهنگی اعضای دو بلوک بود. زیرا هر دو بلوک برای مقابله با خطر احتمالی بلوک دیگر، به نظارت و کنترل بر استراتژی کشورهای بلوک خویش نیازمند بود (محمدی، ۱۳۸۰: ۱۷).

۱-۲-۴- تک - چند قطبی^۱: ساموئل هانتینگتون برای تشریح ساختار نظام بین‌الملل بعد از فروپاشی شوروی اصطلاح "تک - چند قطبی" بهره برده است. وی معتقد است سیاست بین‌الملل با هیچ یک از گونه‌های یک قطبی یا چند قطبی منطبق نیست، لیک [جهان شامل] مجموعه‌ای است منسجم از ابرقدرتی که امپراتوری نیست، در کنار چند قدرت عمده دیگر، بدین معنا که اولاً ابرقدرت در عرصه مسائل عمده جهانی، اغلب می‌تواند اقدامات مجموع دیگر قدرتهای عمده را وتو کند، ثانیاً ابرقدرت واحد صرفاً می‌تواند مسائل بین‌المللی را از طریق همکاری با برخی قدرتهای عمده دیگر حل کند (هانتینگتون، ۱۳۸۲: ۳۳).

وی معتقد است که سیاستهای جهانی از نظام دوقطبی دوران جنگ سرد و از مرحله چندقطبی پس از جنگ سرد عبور کرده و اکنون قبل از آن که وارد دوران چندقطبی قرن بیست و یکم شود در حال گذار از یکی دو دهه دوران «تک - چندقطبی» است. و در این دوران آمریکا دیگر تنها ابرقدرت نیست بلکه فقط قدرت بزرگی است که در حل و فصل مسائل جهانی ناگزیر از جلب همکاری و مشارکت دیگر قدرتهای عمده است.

^۱ Uni- Multi-Polar

در چنین نظامی، برای حل و فصل مسائل کلیدی بین الملل نه فقط اقدام تنها ابرقدرت، که نوعی ائتلاف سایر قدرتهای عمده نیز همواره مورد نیاز است و با وجود این، تنها ابرقدرت است که می تواند عمل مجموعه های سایر کشورها در مسائل کلیدی را وتو کند. ایالات متحده بدون تردید تنها کشوری است که در همه ابعاد قدرت - اقتصادی، نظامی، دیپلماتیک، ایدئولوژی، تکنولوژیک و فرهنگی - دست بالا را دارد؛ و از توانایی و امکانات لازم برای پاسداری از منافع خود تقریباً در سراسر جهان برخوردار است. در سطح دوم نظام معاصر، قدرتهای عمده منطقه ای قرار می گیرند. این قدرتها بر مناطقی از جهان مسلطاند بدون آنکه همچون آمریکا بتوانند منافع و قابلیت های خود را در سطح جهان گسترش دهند. این قدرتهای عمده منطقه ای عبارتند از: ترکیب آلمان - فرانسه در قاره اروپا؛ روسیه در ارواسیا؛ چین و تا حدودی ژاپن در آسیای شرقی، هند در آسیای جنوبی؛ ایران در آسیای جنوب غربی؛ برزیل در آمریکای لاتین و آفریقای جنوبی و نیجریه نیز در آفریقا. در سطح سوم، قدرتهای درجه دوم منطقه ای قرار دارند که اغلب منافعی با منافع کشورهای قوی تر منطقه ای در تعارض است. قدرتهای درجه دوم منطقه ای عبارتند از: انگلیس نسبت به ترکیب آلمان - فرانسه در اروپا؛ اوکراین نسبت به روسیه؛ ژاپن در قیاس به چین؛ کره جنوبی در مقایسه با ژاپن؛ پاکستان در برابر هند؛ عربستان در مقابل ایران؛ و آرژانتین در مقایسه با برزیل (هانتینگتون، ۱۳۷۹: ۸۳).

۱-۲-۵- قدرت: اگر بخواهیم یک حوزه تخصصی برای علم سیاست قایل شویم، به باور خیلی ها این حوزه همان حوزه قدرت است. نحوه تولید و به کارگیری قدرت هم در این حوزه قرار دارد. شاید به جرأت بتوان گفت در هیچ علمی همانند علم سیاست قدرت در ابعاد و اشکال مختلف آن شکافته نمی شود. از روانشناسی قدرت در سطح فردی گرفته تا اعمال قدرت توسط حکومت، گروه های فشار، ذی نفع و بالاخره قدرت در نظام بین الملل. در کمتر سطحی همانند سطح نظام بین الملل می توان چهره عریان قدرت را در روابط میان کشورها مشاهده کرد، زیرا در این سطح قید و بند چندانی برای اعمال قدرت از سوی بازیگران (یعنی دولت ها) وجود

ندارد، مگر خود قدرت. به عبارت دیگر تنها یک کشور قدرتمندتر است که می‌تواند اراده خود (قدرت) را بر کشور دیگر از طریق ابزارهای مختلف اقتصادی و نظامی تحمیل کند.

از نظر مفهوم سازی این وضعیت را به سلسله مراتبی بودن قدرت در نظام بین‌الملل تعبیر می‌کنند. هر بازیگری در این سلسله مراتب، بالاتر باشد قدرت بیشتری دارد و لاجرم می‌تواند بخش عمده‌ای از قواعد بازی را (هر چند غیراخلاقی و زور گویانه هم باشد) تعیین کند. شاید بتوان گفت این سلسله مراتب قدرت منطقی را نیز همراه خود دارد و فارغ از اینکه چه نوع بازیگری در رأس قرار می‌گیرد، مجموعه‌ای از رفتارها را بر اقویا و ضعفا تحمیل می‌کند.

مقاله مشهور رابرت کاگان با عنوان ضعف و قدرت (که در کتابی با عنوان بهشت و جهنم هم به فارسی ترجمه شده است) که به مقایسه وضعیت آمریکا و اروپا می‌پردازد. بر اساس همین منطق قدرت نوشته شده است. ادعای اصلی کاگان این است که برخی رفتارهای آمریکا ریشه در منطق ابرقدرت بودن این کشور دارد. اروپایی‌ها هم وقتی ابرقدرت بودند همین گونه رفتار می‌کردند که الان آمریکا رفتار می‌کند. اگر اروپایی‌ها دم از حقوق بشر و دموکراسی می‌زنند، به این خاطر است که قدرت دست دوم هستند و نمی‌توانند از طریق قدرت نظامی به اهداف خود برسند. به همین سان اخلاق‌گرایی برخی کشورهای دیگر را هم باید در همین چارچوب درک کرد (قهرمانپور، ۱۳۸۶: ۲).

۱-۳- پیشینه و تاریخچه موضوع:

در خصوص ملی شدن صنعت نفت ایران و سیاست قدرت‌های بزرگ در قبال آن کتاب‌های متعددی نوشته شده است که برخی از آنها عبارتند از:

کینزر (۱۳۸۲)، در اثر خود تحت عنوان، همه مردان شاه: کودتای ۲۸ مرداد و ریشه‌های ترور در خاورمیانه. کینزر در این کتاب با این سؤال شروع می‌کند که رفتار و عملکرد ایالات متحده در خاورمیانه باعث گسترش رفتار بنیادگرایانه در این منطقه شده است. او کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ در ایران را سرآغاز موجی از نفرت ضد آمریکایی می‌داند که در سال ۱۳۵۷ به انقلاب اسلامی ایران انجامید، سپس به سراسر منطقه تسری یافت و گروه‌هایی چون طالبان و القاعده و سرانجام بن‌لادن و حادثه ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ را پدید آورد؛ بنابراین، کودتای ۲۸ مرداد سرمنشأ تمام بلاهایی تصور می‌شود که امروزه، جامعه آمریکایی از آن رنج می‌برد و اگر چنین باشد، شناخت "مقصرین اصلی" این پدیده مهم می‌باشد و اما در این کتاب بر تحولات

ایران بخصوص کودتای ۲۸ مرداد و که بر سقوط مصدق منجر شد، می پردازد. منابع اصلی این کتاب اسنادی می باشد که سیا منتشر کرده است.

ازغندی (۱۳۸۷)؛ روابط خارجی ایران ۱۳۵۷-۱۳۲۰، در این کتاب روابط خارجی ایران از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل اول به نظریه‌های مهم در این سالها مطرح بوده اشاره شده است. حوادث روی داده در دوران جنگ جهانی دوم و تأثیر آن بر ایران و خصوصاً صنعت نفت به صورت مفصل اشاره شده است. تاریخ ملی شدن نفت در این کتاب از مهمترین بخشهای است که چند بخش را به خود اختصاص داده است و لذا ما شاهد رفتارهای کشورهای گوناگون نسبت به ملی شدن نفت در این کتاب هستیم.

ذوقی (۱۳۸۴)، رفتار سیاسی آمریکا در قبال نهضت ملی شدن صنعت نفت ایران. این کتاب به صورت تاریخی به چگونگی شکل گیری روابط ایران و آمریکا پرداخته و چگونگی وارد شدن سیاست خارجی ایالات متحده در دوره‌های تاریخی خصوصاً در اوج نهضت ملی اشاره می‌شود و سپس به صورت مشخص به روند ملی نفت ایران و رفتار آمریکا نسبت به این رویداد پرداخته و چگونگی تغییر سیاست واشنگتن از حمایت دولت مصدق به براندازی اشاره می‌شود. از آنجایی که مهمترین کشوری که عامل کودتای ۲۸ مرداد آمریکا می‌باشد لذا این کتاب تا اندازه زیادی به تبیین سیاستهای دولت آمریکا در این مهم کمک کند.

علم (۱۳۷۱)، ملی شدن نفت ایران و پیامدهای آن، این کتاب به صورت مفصل به حوادث ملی شدن نفت و حکومت مصدق اشاره شده اما نکته برجسته در این کتاب منابع استفاده شده می‌باشد که بیشتر از اسناد وزارت امور خارجه شده که بیشتر منابع اصلی و دست اول می‌باشد در کل کتاب به این نکته برخورد می‌کنیم عاملی اصلی در سقوط مصدق و کودتای ۲۸ مرداد انگلستان معرفی کرده و اشاره می‌کند که این کشور با توجه به نفوذش در ایران از این فرصتها استفاده کرد.

در مورد پرونده هسته ای ایران کتاب و مقالات زیادی وجود دارد که برخی از آنها عبارتند از:

هاشمی (۱۳۸۵)، پرونده هسته‌ای ایران. در این کتاب به تاریخچه انرژی هسته ای در جهان اشاره و انتقال این فناوری بین کشورها در دوره‌های خاص اشاره می‌شود و سپس به روند تاریخی انرژی هسته‌ای ایران از زمان محمدرضا پهلوی که چگونه از حمایت حامی غربی برخوردار بوده است. اما بعد از انقلاب و در سالهای اخیر این حمایت‌ها جای خود را به تهدید و جلوگیری از دستیابی ایران به چرخه سوخت هسته‌ای شده است.

اشارات جزئی هم به رویکرد قدرت‌های بزرگ بخصوص آمریکا، روسیه، چین و اتحادیه اروپا نسبت به دستیابی ایران به انرژی هسته‌ای دارد. اما بیشتر منابع این کتاب روزنامه‌ای می‌باشد. ارجاع این کتاب به منابع و منابع آخر این کتاب با ابهام و ناشی‌گری انجام شده است.

حسینی اسفیدواجانی (۱۳۸۶)، « پیامدهای برنامه هسته‌ای ایران در روابط ایران و آمریکا ». در این مقاله ابتدا به پیشینه انرژی هسته‌ای در ایران اشاره و روند دستیابی ایران قبل و بعد از انقلاب نیز پرداخته می‌شود و سپس رفتار آمریکا را به این رویداد در قبل و بعد از انقلاب اسلامی مشخص که چگونه تغییر اساسی داشته است اشاره می‌شود اما در این مقاله به رفتار و رویکرد آمریکا نسبت به برنامه هسته‌ای کرده است از آنجایی که قدرت‌های دیگری در پرونده انرژی هسته‌ای ایران درگیر می‌باشند اشاره نشده است.

۱-۴- اهداف تحقیق

- تحلیل دو رویداد مهم ایران (ملی شدن صنعت نفت و انرژی هسته‌ای در ایران) از بعد ساختار غالب نظام بین-الملل.

- تبیین رویکرد سه قدرت (انگلیس، آمریکا و روسیه) به ملی شدن صنعت نفت

- تبیین رویکرد سه قدرت (انگلیس، آمریکا و روسیه) به انرژی هسته‌ای ایران.

۱-۵- اهمیت و ارزش تحقیق

تاکنون در رابطه با مقایسه‌ی دو رویداد (ملی شدن نفت و برنامه هسته‌ای ایران) تحقیقات اندکی صورت گرفته اما ارزش این تحقیق در تأثیر ساختار نظام بین‌الملل این دو رویداد و شناخت دلایل ناکامی جنبش ملی شدن صنعت نفت و تلاش برای تکرار نشدن آن در برنامه هسته‌ای ایران می‌باشد.

۱-۶- کاربرد تحقیق

این تحقیق می‌تواند ضمن بازشناسی دو رویداد مهم ایران، باز تعریفی از روند تأثیر ساختار غالب نظام بین‌الملل بر ملی شدن نفت و انرژی هسته‌ای ایران و توصیف و تبیین رویکرد قدرت‌های بزرگ (آمریکا، روسیه و انگلیس) تفسیری جامع تر از فرایند دو رویداد ایران ارائه دهد.

۷-۱- فرضیه های تحقیق

فرضیه های اصلی

ساختار نظام بین الملل بر ملی شدن صنعت نفت تأثیر مهمی را داشت.

ساختار نظام بین الملل بر برنامه انرژی هسته ای ایران تأثیر مهمی را دارد.

فرضیه های فرعی

- رویکرد قدرت های بزرگ (امریکا، انگلیس و روسیه) جلوگیری از ملی شدن نفت بود.

- رویکرد قدرت های بزرگ (امریکا، انگلیس و روسیه) بازداشتن ایران از دستیابی به فناوری سوخت هسته ای می باشد.

۸-۱- روش تحقیق

روش پژوهش در این پایان نامه توصیفی-تحلیلی می باشد و گردآوری اطلاعات با ابزار (کتاب، فصلنامه و مجله) و اینترنتی صورت خواهد گرفت. در این تحقیق تلاش می شود با کمک ساختار غالب نظام بین الملل در دو رویداد ملی شدن نفت و برنامه هسته ای ایران به تبیین و تحلیل آنها پرداخت.

۹-۱- ابزار تجزیه و تحلیل

در این پژوهش به تطبیق دو رویداد ملی شدن نفت و انرژی هسته ای ایران پرداخته می شود. ساختار غالب نظام بین الملل به عنوان چهارچوب تحلیلی مدنظر می باشد، ساختار غالب نظام بین الملل در دوره ملی شدن نفت (۱۹۵۳-۱۹۵۱) عبارتند از دو قطبی در دوره برنامه انرژی هسته ای عبارتند از دو قطبی و تک - چند قطبی می باشد.

دولت ها در عرصه سیاست خارجی با فشارهای و محدودیت های مختلفی مواجه هستند. یکی از این محدودیت ها متغیر ساختار نظام بین الملل است. هم در دوره ملی شدن صنعت نفت و هم در جریان برنامه هسته ای ایران، عنصر ساختار نظام بین الملل بسیار پررنگ می باشد. در واقع بازیگران نظام بین الملل به واحدهای ملی اجازه نمی دهند که برنامه های ملی خود را به شکل مطلوب و خودسرانه پیش ببرند. دولت ها برای پیشبرد برنامه های توسعه ای و سیاسی می بایست تعامل مثبت با ساختار قدرت بین الملل داشته باشند؛ و گر نه هزینه های سنگین فراروی آنها خواهد بود.

عدم سازش مصدق با قدرت های بزرگ منجر به کودتای ۲۸ مرداد و تحریم ها و قطعنامه های الزامی شورای امنیت، واکنش بازیگران بزرگ بین الملل نسبت به برنامه هسته ای ایران می باشد.